

प्रा डॉ वसंत एन.कांबळे

फुलसिंग नाईक महाविद्यालय, पुसद जिल्हा यवतमाळ

सारांश (Abstract)

डिजिटल शिक्षण हे 21व्या शतकातील शिक्षण प्रणालीचे अपरिहार्य अंग बनले आहे. इंटरनेट, स्मार्टफोन, संगणक, ऑनलाइन लर्निंग प्लॅटफॉर्म आणि शैक्षणिक ॲप्लिकेशनसारखी तंत्रज्ञानाधारित साधने विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानार्जनाच्या पद्धती बदलू लागली आहेत. विशेषतः कोविड-19 महामारीनंतर, पारंपरिक वर्गखोल्यांऐवजी व्हर्च्युअल क्लासरूम्स, Zoom / Google Meet / DIKSHA यांसारखी प्लॅटफॉर्म वापरली जाऊ लागली. या परिस्थितीत शहरांमधील विद्यार्थ्यांनी जरी याचा फायदा घेतला असला, तरी ग्रामीण भागातील लाखो विद्यार्थी या तांत्रिक संक्रमणात मागे पडले. ही परिस्थिती केवळ तांत्रिक अडचणी नव्हे, तर सामाजिक विषमतेचा गंभीर नमुना आहे.

ग्रामीण विद्यार्थ्यांना डिजिटल शिक्षण सुलभ व्हावे यासाठी स्मार्टफोन, इंटरनेट कनेक्शन, सतत वीजपुरवठा, डिजिटल साक्षर पालकवर्ग व प्रशिक्षित शिक्षकवर्ग या घटकांची आवश्यकता आहे. परंतु वास्तवात, हे सर्व घटक ग्रामीण भारतात अपूर्ण व असमान स्वरूपात उपलब्ध आहेत. यामुळे शिक्षणाच्या संधींमध्ये प्रचंड तफावत निर्माण झाली असून, गरीब, अनुसूचित जाती-जमाती व अल्पसंख्याक समाजातील विद्यार्थी या नव्या शिक्षण प्रणालीपासून दूर राहत आहेत. ही तफावत शैक्षणिक असमताच नव्हे, तर सामाजिक, आर्थिक आणि संधींच्या स्तरावरही गंभीर स्वरूप धारण करते.

या संशोधनामध्ये ग्रामीण भागातील डिजिटल शिक्षणाची प्रत्यक्ष परिस्थिती, सामाजिक घटकांमुळे उद्भवणारी विषमता, शासनाची भूमिका, स्थानिक यंत्रणा, तसेच विद्यार्थ्यांच्या अनुभवांची शास्त्रीय विश्लेषणे केली आहेत. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून ही विषमता केवळ तांत्रिक नव्हे, तर संरचनात्मक व धोरणात्मक पातळीवर कशी निर्माण होते, याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. तसेच, भविष्यातील शाश्वत व सर्वसमावेशक डिजिटल शिक्षण धोरणांसाठी संभाव्य उपाय व शिफारसी देखील मांडण्यात आलेल्या आहेत.

कूट शब्द (Keywords)- डिजिटल शिक्षण, ग्रामीण विद्यार्थी, सामाजिक विषमता, शिक्षणातील असमानता, ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल वंचितता, तांत्रिक सुविधा, समाजशास्त्रीय विश्लेषण

उद्दिष्टे (Objectives)

1. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी डिजिटल शिक्षणाच्या उपलब्धतेची वस्तुस्थिती स्पष्ट करणे.
2. सामाजिक व आर्थिक घटकांमुळे निर्माण होणाऱ्या डिजिटल विषमतेचा अभ्यास करणे.
3. ग्रामीण-शहरी विद्यार्थ्यांमधील शैक्षणिक अंतराचे विश्लेषण करणे.
4. सरकारी व खाजगी क्षेत्राच्या प्रयत्नांचे समाजशास्त्रीय मूल्यमापन करणे.
5. भविष्यातील सुलभ व समावेशक डिजिटल शिक्षणासाठी उपाय सुचवणे.

विषय विवेचन (Discussion)

डिजिटल शिक्षणाच्या वाढत्या प्रभावामुळे शिक्षणाच्या पारंपरिक पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे. मात्र, ग्रामीण भागातील विद्यार्थी अजूनही तांत्रिक सुविधा, इंटरनेट प्रवेश, आणि डिजिटल साधनांच्या अभावामुळे या परिवर्तनापासून वंचित आहेत. यामुळे सामाजिक व शैक्षणिक विषमतेत वाढ झाली असून, शिक्षणाची समता धोक्यात आली आहे. या विवेचनात डिजिटल शिक्षणाशी संबंधित ग्रामीण विद्यार्थ्यांचे अनुभव, तांत्रिक अडचणी, शासकीय उपाययोजना आणि सामाजिक परिणाम यांचा सखोल अभ्यास केला जातो.

तक्ता क्र.01

अनुक्रमांक	घटक / निर्देशांक	ग्रामीण भारत	शहरी भारत
1	इंटरनेट असलेली शाळांची टक्केवारी	18.47%	47.29%
2	डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर (स्मार्ट क्लास/ICT Labs)	44.9%	68.7%
3	इंटरनेट असलेली घरे (घरगुती इंटरनेट प्रवेश)	24%	66%
4	इंटरनेट वापरणारे विद्यार्थी (वय 15-24)	80.4%	91.0%
5	मुलींसाठी इंटरनेट प्रवेश	37%	63%
6	अनुसूचित जाती-जमातीतील डिजिटल साक्षरता	4% सुसज्जतेसह पूर्ण ऑनलाइन शिक्षण	22%
7	ऑनलाइन शिक्षणासाठी तांत्रिक अडथळ्यांनी बाधित विद्यार्थी	68%	29%
8	ई-पाठशाला वापरणाऱ्यांची टक्केवारी	32%	71%

Ministry of Education. (2024). Annual Status Report on School Infrastructure and Digital Access. Government of India. Retrieved from <https://www.education.gov.in>

1. इंटरनेट प्रवेशातील असमानता

भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये डिजिटल युगानंतर तांत्रिक साधनांची भूमिका प्रचंड वाढली आहे. विशेषतः कोविड-19 नंतर, ऑनलाईन शिक्षणाला प्राधान्य देण्यात आले. परंतु, ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये डिजिटल साधनांची उपलब्धता ही मोठ्या प्रमाणात विषम आहे. **MEDIANAMA** ने नोव्हेंबर 2024 मध्ये प्रकाशित केलेल्या अहवालानुसार, ग्रामीण भागातील फक्त 18.47% शाळांमध्ये इंटरनेट सुविधा उपलब्ध आहेत, तर शहरी भागातील शाळांमध्ये ही उपलब्धता 47.29% पर्यंत पोहोचली आहे (Medianama, 2024).

ही आकडेवारी सामाजिक आणि शैक्षणिक विषमतेचे अत्यंत ठळक उदाहरण आहे. शहरांमधील विद्यार्थी सतत इंटरनेटद्वारे ऑनलाईन क्लासेस, डिजिटल नोट्स, ई-पुस्तके, आणि इतर शिक्षण साधनांचा सहज वापर करू शकतात. त्याउलट ग्रामीण विद्यार्थ्यांना इंटरनेट सुविधा नसल्याने त्यांचा संपर्क पूर्णपणे तोडला जातो, आणि यामुळे त्यांच्या शिक्षणात तूट निर्माण होते. त्यामुळे केवळ शैक्षणिक प्रगतीच नव्हे, तर भविष्यातील संधी, स्पर्धा परीक्षा, आणि तांत्रिक कौशल्यांतही ग्रामीण विद्यार्थी मागे पडण्याचा धोका असतो.

अशा प्रकारची असमानता ही केवळ तांत्रिक मर्यादा नाही, तर ती **संरचनात्मक सामाजिक विषमता** दर्शवते. ग्रामीण शाळांमध्ये इंटरनेट नसणे म्हणजे त्या विद्यार्थ्यांचे डिजिटल नागरिकत्वच नाकारले गेले आहे. शिक्षण हे संविधानिक हक्क असतानाही डिजिटल शिक्षणाच्या साधनांपासून वंचित राहणे हे दुहेरी अन्यायासारखे ठरते. **MEDIANAMA** च्या अहवालात हा फरक 29% पेक्षा जास्त असल्याचे नमूद केले असून, तो **भारतीय समाजातील तांत्रिक-वर्गीय अंतराचे स्पष्ट चित्रण** करतो.

या तफावतीचे दुष्परिणाम पुढीलप्रमाणे दिसून येतात:

- ग्रामीण शिक्षकांचा ऑनलाईन शिक्षणात सहभाग कमी राहतो.
- विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक अपयश किंवा ड्रॉपआउट रेट वाढतो.
- मुलींसाठी घरात मोबाइल किंवा संगणक उपलब्ध नसल्यामुळे शैक्षणिक वंचितता अधिक तीव्र होते.
- शासनाच्या DIKSHA, PM eVIDYA अशा उपक्रमांचा उपयोग फक्त शहरांपुरता मर्यादित राहतो.

2. डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चरचा तफावत

शिक्षणाच्या गुणवत्तेमध्ये डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर, म्हणजेच स्मार्ट क्लासरूम्स, ICT (Information and Communication Technology) लॅप्स, प्रोजेक्टर, संगणक आणि तांत्रिक सहाय्यक उपकरणांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. **MEDIANAMA** (2024) च्या शालेय डिजिटल प्रगतीविषयक अहवालानुसार, ग्रामीण शाळांपैकी

फक्त 44.9% शाळांमध्ये अशा डिजिटल सुविधा उपलब्ध आहेत, तर शहरी शाळांमध्ये ही उपलब्धता 68.7% इतकी आहे – म्हणजे 23.8% चा स्पष्ट तफावत दिसून येतो (Medianama, 2024).

ही तफावत केवळ साधनांची उपलब्धता एवढ्यावर मर्यादित राहत नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या पद्धती, ऑनलाइन लर्निंग, डिजिटल कौशल्ये आणि स्पर्धात्मक परीक्षांसाठीची तयारी यावरही खोलवर परिणाम करते. ग्रामीण भागातील शिक्षकांना योग्य प्रशिक्षण किंवा तांत्रिक साधने नसल्याने, आधुनिक शिक्षणपद्धती अवलंबणे कठीण होते. परिणामी, ग्रामीण विद्यार्थ्यांना एकीकडे पारंपरिक पद्धतीने शिकावे लागते, तर शहरी विद्यार्थी विविध ऑनलाइन कंटेंट, ई-लर्निंग ॲप्स आणि इंटरनेटच्या सहाय्याने अनुभवाधारित शिक्षण घेतात.

या तफावतीचे मुख्य परिणाम पुढीलप्रमाणे दिसून येतात:

- शैक्षणिक स्तरांमध्ये स्पष्ट गुणात्मक फरक
- शिक्षणात गती नसणे व सहभागाचा अभाव
- डिजिटल साक्षरतेमध्ये प्रचंड अंतर
- शिक्षणात विद्यार्थ्यांची आत्मनिर्भरता कमी होणे
- शासकीय योजना (PM eVIDYA, DIKSHA) प्रभावीपणे पोहोचू न शकणे

ग्रामीण शाळांमध्ये डिजिटल पायाभूत सुविधा पुरविण्याचे प्रयत्न शासनाकडून सुरू असले तरी ते पुरेसे प्रमाणात प्रत्यक्षात आलेले नाहीत, आणि जे आलेत ते देखभाल, शिक्षक प्रशिक्षण व शाळेची ऊर्जा-संपत्तीवर आधारित क्षमता या बाबींमध्ये अपयशी ठरतात. अशा असमानतेमुळे डिजिटल शिक्षणाचे सर्वसमावेशक ध्येय अद्याप अपूर्णच राहते.

3. गृहस्तरीय इंटरनेट प्रवेशातील असमानता

डिजिटल शिक्षण हे केवळ शाळेपुरते मर्यादित न राहता, विद्यार्थ्यांच्या घरामधूनही सुरू राहते. पण जेव्हा घरामध्ये इंटरनेटच उपलब्ध नसेल, तेव्हा डिजिटल शिक्षणाचा पाया डळमळीत होतो. NIIT Foundation (2024) आणि Inc42 च्या (2023) अहवालांनुसार, ग्रामीण भारतातील फक्त 24% घरांमध्ये इंटरनेट सुविधा उपलब्ध आहे, तर शहरी घरांमध्ये ही संख्या तब्बल 66% पर्यंत पोहोचते (NIIT Foundation, 2024; Inc42, 2023). या 42% च्या फरकामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात अत्यंत मूलभूत अडथळा निर्माण होतो.

घरामध्ये इंटरनेट उपलब्ध नसण्याचे दूरगामी परिणाम असतात. शाळा बंद असताना किंवा ऑनलाईन वर्ग होतानाच्या कालावधीत विद्यार्थ्यांना सतत शिकणे, गृहपाठ सादर करणे, व्हिडीओ व्याख्यान पाहणे, किंवा डिजिटल वर्गांमध्ये सहभाग घेणे अशक्य होते. यामुळे शहरी विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानगती, आत्मविश्वास, आणि परिक्षा कामगिरी यामध्ये कमालीचा तफावत दिसून येतो.

याशिवाय, अनेक ग्रामीण घरांमध्ये संगणक, स्मार्टफोन किंवा टॅबलेटसारखी साधने नसो, तरीही कधी एखादा मोबाईल असतो; पण त्याचे डेटा रिचार्ज, नेटवर्क कनेक्टिव्हिटी, आणि वीज पुरवठा यांसारख्या अडचणींमुळे शिक्षणात सातत्य ठेवणे अत्यंत कठीण होते. ही केवळ आर्थिक विषमता नसून ती शैक्षणिक व सामाजिक इन्क्लुजन साठी मूलभूत संकट निर्माण करते.

समस्या अधिक तीव्र ठरण्याची काही कारणे:

- ग्रामीण भागात टेलिकॉम नेटवर्कची अनियमितता
- डेटा पॅक खर्च परवडत नसणे
- एकाच मोबाइलवर अनेक विद्यार्थी अवलंबून असणे
- पालकांची डिजिटल अज्ञानता व शिक्षणातील उदासीनता

या असमानतेमुळे निर्माण होणारे धोके:

- शिक्षणातील ड्रॉपआउट वाढणे
- लिंग, वर्ग, आणि स्थानिकतेवर आधारित शैक्षणिक भेद वाढणे
- डिजिटल इंडिया धोरणाचे ग्रामीण भागात अपयश

4. वर्ग आणि लिंग आधारावर भेद

डिजिटल शिक्षणातील विषमता ही केवळ भौगोलिक किंवा आर्थिक मर्यादांपुरती मर्यादित नाही. ती सामाजिक वर्ग (जात, आर्थिक स्तर) आणि लिंग (स्त्री-पुरुष) आधारित असमानता देखील अधिक तीव्र करते. यास "डिजिटल सोशल इनइक्वालिटी" (Digital Social Inequality) असे संबोधले जाते. विविध अहवालानुसार, ही असमानता शिक्षणाच्या दर्जावर खोल परिणाम करते.

MEDIANAMA (2024) च्या अहवालानुसार, ग्रामीण भारतातील सरासरी 17% विद्यार्थ्यांना इंटरनेटचा प्रवेश आहे, तर अनुसूचित जाती/जमातीतील विद्यार्थ्यांमध्ये ही संख्या केवळ 4% इतकी मर्यादित आहे. याचाच अर्थ, अनुसूचित समाजातील बहुतांश विद्यार्थी डिजिटल शिक्षणाच्या संधींपासून वंचित राहतात. (Medianama, 2024)

PMC (PubMed Central) वर प्रसिद्ध झालेल्या एका 2023 संशोधन निबंधानुसार, ग्रामीण भागातील महिला विद्यार्थी डिजिटल साक्षरतेमध्ये पुरुषांच्या तुलनेत 30-40% कमी सहभाग दर्शवतात. त्यांना स्मार्टफोनचा वापर करता येत नसणे, पालकांची बंदी, इंटरनेटचा खर्च न परवडणे अशी कारणे असतात. (PMC, 2023)

India Development Review (IDR) च्या एका लेखानुसार, अनेक राज्यांमध्ये ग्रामीण किशोरी मुलींना घरच्या स्मार्टफोनवर वापर करण्यास परवानगी दिली जात नाही. त्यामुळे त्यांचा ऑनलाइन शिक्षणाशी संबंध तोडला जातो. ग्रामीण भागातील केवळ 12% मुलींना सतत इंटरनेट वापरायला मिळतो, असे निरीक्षण IDR च्या 2022 च्या विश्लेषणात नमूद केले आहे. (IDR, 2022)

या वर्ग व लिंग आधारित भेदाचे मुख्य परिणाम:

1. अनुसूचित जाती-जमातीतील विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक अपयश किंवा शिकवणीतून बाहेर पडणे
2. ग्रामीण मुलींच्या शिक्षणात सतत खंड – ऑनलाईन क्लास न लावणे, परीक्षा न देता राहणे
3. तांत्रिक कौशल्यांच्या अभावामुळे पुढील करिअर संधींमधून वंचित राहणे
4. समाजातील "डिजिटल एलिट" आणि "डिजिटल वंचित" अशी विभागणी अधिक तीव्र होणे
5. शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक समता घडवण्याचे उद्दिष्ट अयशस्वी ठरणे

5. युवकांमधील तांत्रिक साक्षरतेचा वाढता कल

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा प्रसार आणि मोबाईल नेटवर्कचा विस्तार यामुळे भारतीय युवकांमध्ये तांत्रिक साक्षरता झपाट्याने वाढत आहे. विशेषतः वय वर्षे 15 ते 24 या वयोगटातील युवक इंटरनेट, स्मार्टफोन आणि सोशल मिडिया वापरण्यात पुढे आहेत. **Press Information Bureau (PIB)** च्या 2024 च्या अहवालानुसार, ग्रामीण युवकांपैकी 80.4% युवक इंटरनेट वापरतात, तर शहरी युवकांमध्ये हा आकडा 91.0% इतका आहे (PIB, 2024).

ही आकडेवारी दर्शवते की, डिजिटल साधनांचा वापर हा आता ग्रामीण भागांमध्येही युवकांमध्ये एक सामान्य घटक झाला आहे. याचा उपयोग केवळ सोशल मीडियापुरता मर्यादित न राहता, ऑनलाईन अभ्यासक्रम, सरकारी योजना, नोकरी शोध, शैक्षणिक विडिओज, यूट्यूब लर्निंग, ऑनलाईन परीक्षांसाठी तयारी यासाठी मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. युवकांचे डिजिटल शिक्षणातील हे सक्रिय योगदान भविष्यातील ग्रामीण शैक्षणिक विकासासाठी आशादायक लक्षण मानले जाते.

तथापि, हाच वाढता कल पालकवर्ग, शिक्षक वर्ग, आणि डिजिटल सुविधा यांच्यातील विसंगतीमुळे पूर्णतः परिणामकारक होत नाही. युवकांकडे इंटरनेटचा वापर करण्याची क्षमता असली, तरी योग्य दिशादर्शन, शिक्षणाशी सुसंगत वापर, आणि सुरक्षित डिजिटल वातावरण यांचा अभाव असल्यास हे कौशल्य वाया जाऊ शकते.

या वाढीव कलाचे महत्त्व:

1. ग्रामीण युवक अधिक प्रमाणात ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म वापरू लागले आहेत
2. कौशल्य विकास, ऑनलाईन प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम यांत सहभाग वाढतो आहे

3. मोबाईल ॲप्सद्वारे शिक्षण, रोजगार, माहिती यांचा वापर झपाट्याने वाढतो आहे
 4. महिलांमध्येही हळूहळू डिजिटल साक्षरता वाढण्याचा सूर
 5. डिजिटल शिक्षणासाठी युवक वर्ग महत्त्वपूर्ण दुवा ठरतो आहे
6. **सरकारी उपक्रमांची प्रगती आणि मर्यादा**

भारतात डिजिटल शिक्षणाचा विस्तार ग्रामीण भागांपर्यंत पोहोचावा यासाठी केंद्र सरकारने BharatNet आणि National Broadband Mission (NBM) सारखे महत्वाकांक्षी प्रकल्प सुरू केले आहेत. BharatNet योजनेचा उद्देश 6 लाख गावांना 100 Mbps वेगाच्या ब्रॉडबँड नेटवर्कने जोडणे हा आहे. त्याचप्रमाणे National Broadband Mission 2.0 अंतर्गत 2030 पर्यंत प्रत्येक ग्रामपंचायतीपर्यंत उच्चगतीची इंटरनेट सुविधा पोहोचवणे हे धोरणात्मक उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे (Wikipedia, 2024).

या योजनांद्वारे तांत्रिक सुविधा ग्रामीण शाळांमध्ये पोहोचू शकतात, ज्यामुळे शिक्षणात समावेश, डिजिटल साधनांचा वापर, आणि ऑनलाईन शिक्षणाचा प्रसार होईल अशी अपेक्षा आहे. तथापि, प्रत्यक्ष प्रगतीच्या पातळीवर मोठी मर्यादा दिसून येते. उदाहरणार्थ, 2023 अखेरपर्यंत भारतात केवळ सुमारे 1.8 लाख ग्रामपंचायतींना BharatNet जोडणी मिळाली, पण त्यातील अनेक ठिकाणी प्रत्यक्ष कार्यान्वयन, कनेक्शनची गुणवत्ता, आणि सेवा सातत्य टिकलेले नाही. बऱ्याच ठिकाणी केबल्स टाकल्या गेल्या आहेत, पण ते सक्रिय नाहीत किंवा शाळांमध्ये त्याचा उपयोग होत नाही.

या योजनांच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होतात:

1. योजना पूर्णत्वाला नेण्यात अंमलबजावणी यंत्रणांची अकार्यक्षमता
2. स्थानिक विद्युत आणि नेटवर्क व्यत्ययामुळे सेवा खंडित होणे
3. शाळा आणि ग्रामपंचायती यांच्यात समन्वय अभाव
4. शिक्षक आणि शाळांचे डिजिटल प्रशिक्षण अपुरे असणे
5. उपकरणे जरी उपलब्ध असली तरी देखभाल व संचालनाच्या समस्यांमुळे उपयोग न होणे

यामुळे डिजिटल शिक्षणासाठी सरकारचे नियोजन सशक्त असले तरी, त्याची अंमलबजावणी व वापराच्या पातळीवर वास्तव खूपच वेगळे आहे. शहरी भागात ब्रॉडबँड आणि मोबाइल डेटा सहज उपलब्ध असताना, ग्रामीण भागातील विद्यार्थी अजूनही कनेक्टिव्हिटीच्या प्रतीक्षेत आहेत. त्यामुळे "डिजिटल इंडिया"चे स्वप्न ग्रामीण शिक्षणात अजूनही अर्धवटच आहे.

समारोप (Conclusion)

डिजिटल शिक्षणाची संकल्पना मूलतः सर्वसमावेशक, प्रवेशयोग्य आणि उदारमतवादी शिक्षणप्रणालीचा विचार करत पुढे आली असली तरी, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या टप्प्यावर ती एका विशिष्ट सामाजिक-आर्थिक वर्गापुरतीच मर्यादित राहिली आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी आजही संगणक, स्मार्टफोन, इंटरनेट आणि डिजिटल वर्गखोल्यांपासून कोसो दूर आहेत. या सुविधांचा अभाव केवळ आर्थिक मर्यादांमुळे नाही, तर सामाजिक मागासलेपणा, लिंगविषमता, जातीय भेद, वीज आणि नेटवर्कची कमतरता, तसेच पालकांच्या साक्षरतेच्या पातळीशीही निगडीत आहे. त्यामुळे डिजिटल शिक्षणाच्या नावाखाली निर्माण झालेली ही दरी, खरंतर ज्ञानसंपत्तीची विषमता अधिकच तीव्र करत आहे.

लोकशाही समाजामध्ये शैक्षणिक समता ही फक्त संकल्पना न राहता ती एक मूलभूत गरज आणि अधिकार आहे. डिजिटल युगात प्रत्येक विद्यार्थ्याला समान संधी मिळावी, हाच खरा समावेशी विकास होय. जर शिक्षणाचे माध्यम असलेल्या डिजिटल प्रणालीतच प्रवेश मर्यादित असेल, तर ही व्यवस्था केवळ शहरी, सधन, व तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम वर्गासाठी उपयुक्त ठरेल. ग्रामीण विद्यार्थ्यांना या प्रवाहातून वगळणे म्हणजे त्यांच्या मानसिक

विकासावर, आर्थिक संधीवर आणि सामाजिक सहभागावर दीर्घकालीन प्रतिकूल परिणाम घडवणे होय. ही स्थिती केवळ शैक्षणिक नुकसान नाही, तर मानवी हक्कांच्या पायमल्लीचेही उदाहरण ठरते.

त्यामुळे भविष्यातील धोरणांसाठी केवळ तांत्रिक सुविधा पुरवणे हा उपाय ठरणार नाही, तर स्थानिक संस्था, ग्रामपंचायती, शाळा व्यवस्थापन समित्या, पालक मंडळे आणि शासन यांच्यात ठोस समन्वय साधणे गरजेचे आहे. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी डिजिटल साधनांचा वापर केवळ पर्याय म्हणून नव्हे, तर हक्क म्हणून सुनिश्चित करण्याची वेळ आली आहे. शिक्षकांचे प्रशिक्षण, डिजिटल साक्षरता शिबिरे, स्थानिक पातळीवरील नेटवर्क सुधारणा आणि पालकांना जागरूक करणे हे सर्व घटक या प्रवासात अनिवार्य ठरतात. अन्यथा "डिजिटल इंडिया" ही संकल्पना सर्वसमावेशक विकासाचे प्रतीक न राहता, केवळ घोषणांचा खेळ ठरेल.

संदर्भ सूची

1. Deshpande, A. (2022). *Rural Education and the Digital Divide: A Sociological Perspective*. *Indian Journal of Social Studies*, 45(2), 117–130.
2. India Development Review. (2022). *India's Digital Divide: From Bad to Worse*. Retrieved from <https://idronline.org/article/inequality/indias-digital-divide-from-bad-to-worse>
3. Mehta, P., & Kalra, S. (2021). *Digital Inequality in Education: A Post-COVID Assessment*. *Journal of Educational Development*, 38(1), 49–66.
4. Medianama. (2024, November). *Rural-Urban Divide in Internet Access Among Schools: Education Ministry Data*. Retrieved from <https://www.medianama.com/2024/11/223-29-per-cent-disparity-rural-urban-schools-internet-access-education-ministry-data>
5. NIIT Foundation. (2024). *Bridging the Digital Divide in Rural India*. Retrieved from <https://niitfoundation.org/bridging-the-digital-divide-empowering-rural-india>
6. Press Information Bureau (PIB). (2024). *Youth Digital Literacy and Internet Access Statistics – India 2023–24*. Government of India. Retrieved from <https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?NoteId=153358>
7. PubMed Central (PMC). (2023). *Digital Literacy Gaps in Rural Adolescent Girls in India: A Public Health Concern*. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC10026219>
8. Wikipedia contributors. (2024). *National Broadband Mission (India)*. In *Wikipedia*. Retrieved from [https://en.wikipedia.org/wiki/National_Broadband_Mission_\(India\)](https://en.wikipedia.org/wiki/National_Broadband_Mission_(India))